

Ilse N. Bulhof: **Freud en Nederland**, Ambo, Baarn 1983, 423 p.

Het onlangs verschenen boek *Freud en Nederland* geeft een geschiedenis van de wijze waarop Freuds psychoanalyse in ons land ontvangen is, zowel in kringen van de officiële psychiatrische wereld als in de kerken, de politiek en de wereld van de kunst. De studie kenmerkt zich door nauwe relaties met de sociologie van de kennis, die de voorwaarden en mogelijkheden tot kennisvorming van sociale groepen onderzoekt.

Bulhof laat op treffende wijze zien hoe verschillend Freud in Nederland gelezen en geïnterpreteerd werd. Zelfs onder specialisten bestond bij lange na geen consensus omtrent de psychoanalyse. Daarmee is *Freuden Nederland* geworden tot een monumentale interpretatiegeschiedenis, vooral gericht op de vraag wat de achtergronden en oorzaken zouden kunnen zijn van deze grote verschillen in visies op de psychoanalyse.

Bulhof neemt als uitgangspunt bij de beantwoording van deze vraag het door haar geconstateerde conflict tussen de positivistische/rationalistische hoofdstroom, enerzijds, en de antipositivistische/romantische onderstroom, anderzijds. Dit conflict typeert, volgens Bulhof, de cultuurgeschiedenis van het Westen rond de laatste eeuwwisseling, de tijd van de introductie van Freud in Nederland (afgezien van een korte vakantie in Noordwijk aan Zee is Freud overigens nooit zelf in ons land geweest, maar dat terzijde).

Het eind van de vorige eeuw was een periode waarin de steeds verder gaande rationalisering van de westerse wereld (industrialisering, opkomst van de empirische wetenschap) een 'stroom van psychisme' opriep, die het ontakelde christendom moest gaan vervangen. 'Het onbewuste diende hierbij als voornaamste beginsel van een nieuwe exegese – een beginsel dat de pretentie had wetenschappelijk verantwoord te zijn' (p. 38). Bulhof noemt de psychoanalyse een geniaal compromis tussen de rationalistische hoofdstroom en de romantische onderstroom: zowel positivistische als romantische elementen komen steeds weer in de theorie naar voren.

Deze tweedeling is ook zichtbaar in de toenmalige medische wetenschap. Bulhof laat dit zien in de weergave van de ontwikkeling van twee karakteristieke figuren, die als eersten de psychoanalyse in ons land in praktijk brachten: Frederik van Eeden, arts en letterkundige, en Wilhelm van Renterghem, voormalig plattelandsdokter. Waar de romanticus Van Eeden in zijn excentriciteit steeds verder van de positivistische wetenschap afdrijft, ontwikkelt Van Renterghem zich tot de eerste psychoanalyticus in Nederland.

Na een korte uiteenzetting over het interpreteren van teksten (in de woorden van Bulhof: 'een gevecht met de engel!'), voert zij de toenmalige deskundigen op het gebied van de psychiatrie ten tonele: de zeer liberale Gerbrandus Jelgersma, psychiater en hoogleraar in Leiden, Leendert Bouman, christelijk geïnspireerd psychiater en August Stårcke, gestichtspsychiater van de Willem Arntzhoeve in Den Dolder.

Alle drie psychiaters ontwikkelden hun eigen interpretatie van de psychoanalyse, wat Bulhof enerzijds verklaart vanuit de vele ambivalenties in het werk van Freud, maar anderzijds als resultaat van 'voorgaande wetenschappelijke opleiding, persoonlijke ideosyncrasieën en het sociale en culturele milieu waaruit de auteur voortkwam' (p. 212). Jelgersma's opvatting van de psychoanalyse sluit aan bij zijn liberale mens- en wereldbeeld: in de gezonde mens zegeviert het bewuste, het denken en de wil. De (eigen) wil als kern van een gesecculariseerd mensbeeld, zoals Freud dat propageerde.

Ook Bouman accepteerde de psychoanalyse, maar vanuit zijn geloof in 'iets hogers' hield hij deze leer op afstand en bleef hij het bestaan van een zelfstandige ziel in de mens erkennen.

Stärcke zag de psychoanalyse zowel als een bevrijding ('een vrije seksuele moraal zou neurosen voorkomen'), maar ook als een vernedering, te beseffen als mens onderworpen te zijn aan seksuele drijven.

Deze verschillende interpretaties laten ons zien dat in die jaren een 'wetenschappelijke revolutie' (Kuhn) aan de gang was in de psychiatrie: de ommezwaai van een eenzijdig somatisch georiënteerde naar een meer psychisch georiënteerde benadering.

In het volgende en laatste deel bespreekt Bulhof een hele reeks Freud-interpretaties van mensen die minder bij Freud betrokken waren. In deze weergave laat de schrijfster zien hoe Freuds ideeën doorwerkten in de Nederlandse samenleving. Ook in deze 'leken'-kringen blijken legio Freud-interpretaties te bestaan: 'Dat ieder een eigen leeswijze van Freud erop nahield betekent dat Freud in ieder van de behandelde milieus een voor dat milieu typerende functie kreeg te vervullen' (p. 348/349). De reacties uit confessionele kringen in de jaren dertig illustreren dit. Hervormde predikanten en theologen kwamen tot de opvatting dat de psychoanalyse een nuttige functie bij het pastorale werk vervullen kon, door drijven en instincten (kernconcepten in de psychoanalyse) gelijk te stellen aan zondebesef (kernconcept in de christelijke leer).

Bulhof besluit dit deel met een belangrijke wetenschapsfilosofische constatering, die betrekking heeft op de rol van psychoanalytici, theologen en anderen die fungeerden als intermediairs tussen de psychoanalyse en de samenleving. Zij stelt dat deze intermediaïrende functie wordt uitgeoefend vanuit eigen (politieke) opvattingen over mens en maatschappij.

Hierin toont zich het belangrijkste resultaat van deze studie, namelijk een bijdrage aan het groeiende inzicht in de wisselwerking tussen interne en externe factoren in de ontwikkeling van wetenschappelijke kennis.

Getuige de wetenschappelijke verantwoording, waarmee Bulhof besluit, plaatst zij haar boek in de traditie van wetenschapsontwikkeling, die sinds Kuhn, Foucault en Habermas kennis niet meer ziet als een pure resultante van logische, rationele, wetenschaps-interne factoren (zoals de logisch-positivisten van de Wiener Kreis dat doen). Zij heeft in haar studie een poging ondernomen de rol van wetenschaps-externe factoren (zoals: persoonlijke omstandigheden, voorwetenschappelijke ervaringen, meer sociologische factoren, waaronder de plaats van de betrokken wetenschap in de maatschappij, de vorm en organisatie van wetenschapsbeoefening en de communicatie met andere maatschappelijke sectoren) bij de ontwikkeling van (ook natuur-) wetenschappelijke kennis op te waarderen.

Daarin ligt dan ook meteen de verdienste van dit werk. Bulhof geeft ons toegang tot de maatschappelijke context, waarin de psychoanalyse gepercipieerd werd door (vak)wetenschappers en leken. Op drie momenten staat zij expliciet stil bij deze context, namelijk als zij een analyse maakt van de westerse cultuur (p. 23 e.v.), de institutionalisering van de psychoanalytische beweging waardoor Freuds ideeën verder konden doordringen (vooral p. 217 e.v.) en – tenslotte – het hoofdstuk over de in die tijd dominante (victoriaanse) opvattingen over seksualiteit en zedelijkheid (p. 165 e.v.). Zij weet vele verbanden te

leggen tussen Freuds theorie en deze maatschappelijke context: de harmonie bijvoorbeeld tussen de culturele milieus waaruit Jelgersma en Bouman voortkwamen en hun respectievelijke interpretaties van Freud kan niemand meer ontgaan.

Voor Bulhof is de interpretatie het scharnierpunt in deze verbinding en daarmee zijn we dan ook aangekomen bij de problematische kant van deze studie: de gehanteerde interpretatieve methode. Bulhof gaat op verschillende plaatsen in de tekst op het fenomeen 'interpretatie' in. Zij ziet het gebruik van de interpretatie in haar kader duidelijk als een experiment en ze is zich ook bewust van de beperkingen die daaraan vast zitten (p. 20): zij kiest ervoor haar analyse op de eerste plaats te richten op de persoon en de sociaal-culturele achtergronden van de interpreteerders en pas in de tweede plaats op de wetenschap die zij beoefenen en de functie die deze voor de maatschappij vervulde. Deze prioriteitenstelling wordt echter nergens expliciet verantwoord, waardoor het gehele werk iets 'zwerfends' krijgt, een willekeurige wandeltocht van persoon naar persoon, zonder duidelijke systematiek, waardoor haar constatering (p. 349) dat Freuds receptie in ons land alles bijeengenomen vrij gunstig is geweest, mij niet overtuigt. Het opvoeren van andere personen, met name in deel III, zou namelijk een andere conclusie opgeleverd kunnen hebben.

Het zou de bewijskracht van het boek ten goede zijn gekomen, indien de ontvangst van Freud directer gekoppeld was aan de positie van de wetenschap in die jaren en haar functie ten opzichte van de toenmalige samenleving. Het geheel zou daarmee hechter gefundeerd zijn geweest. Nu is naar mijn smaak te veel sprake van een geïnterpreteerde ideeëngeschiedenis (zie ook de uitgangsstelling van de analyse: een cultuurconflict).

Ook gaat Bulhof uitgebreid in op de moeilijkheden die met 'interpretatie' gepaard gaan (v.a. p. 117). Zij borduurt daarop verder in de wetenschappelijke verantwoording. Ze betreft daarin echter niet haar interpretatieve arbeid, maar beperkt zich (bijna) alleen tot datgene wat gebeurt in de interpretatieprocessen tussen Freud en zijn lezers. En aangezien een interpretatie geen technische vaardigheid is, maar een politieke keuze, zoals ze zelf ergens beweert, zou een gedegen methodologische verantwoording in dit boek niet mistaan. Nu heeft Bulhof toch iets teveel van iemand die vrij onbevangen stapels literatuur en archiefmateriaal doorwerkt en op basis daarvan haar eigen subjectieve analyse schrijft, waarin ze zich hier en daar door (haar) boeiende episodes en personen laat meeslepen.

Desondanks is het boek niet alleen zeer de moeite van het lezen waard (Bulhof houdt de vaart erin), maar ook een serieuze bijdrage aan het debat over de sociale wetenschappen en hun collectieven, waarin zij tot ontwikkeling komen.

Wim Boerkamp

Teun A. van Dijk: *Minderheden in de media: een analyse van de berichtgeving over etnische minderheden in de dagbladpers*. SUA, Amsterdam, 1983, 168 p.

Het idee van de tekstwetenschapsbeoefenaar Teun van Dijk om na te gaan welk beeld de dagbladen schetsen van de in Nederland wonende Turken, Marokkanen, Kaap-Verdianen, Spanjaarden en Surinamers is zeker zinvol. Zoals ook Van Dijk stelt is de manier waarop over 'etnische minderheden' wordt geschreven van betekenis voor de beeldvorming van autochtone Nederlanders over die groepen.

Minderheden in de media is gebaseerd op een inhoudsanalyse van kranteberichten. Van de maand oktober 1981 werden 'alle berichten die direct, indirect, impliciet of slechts terloops met etnische minderheidsgroepen of personen daaruit te maken hebben opgespoord' uit 5 landelijke en 2 regionale dagbladen (Volkskrant, NRC, Parool, Waarheid, Telegraaf, Helmonds Dagblad en Leeuwarder Courant). Ingezonden brieven, kunst- en

sportberichten zijn buiten beschouwing gelaten. In het voorwoord omschrijft Van Dijk zijn uitgangspunt: 'Dit boek kan en mag zich niet beperken tot een waardevrije, systematische analyse van de inhoud of de stijl van het nieuws of de achtergrondartikelen.

Juist met het oog op de zo belangrijke mogelijke effecten van de berichtgeving over minderheden dient men een aantal normen en criteria te formuleren op grond waarvan deze analyse tegelijkertijd een kritisch karakter kan krijgen. In dat opzicht zullen de gerechtvaardigde wensen en verwachtingen van de etnische minderheidsgroepen eerder als leidraad dienen dan de bestaande praktijk, de nieuwswaarden en de doeleinden van de kranten en journalisten' (p. 8). Naast een hoofdstuk over de berichtgeving over etnische minderheden in het algemeen wordt een afzonderlijk hoofdstuk gewijd aan misdaadberichten. Daarna volgt een overzicht van andere onderzoeken over minderheden in de media. Het boek wordt afgesloten met een hoofdstuk over effecten van berichtgeving en aanbevelingen.

Samengevat komt Van Dijk tot de conclusie dat de berichtgeving 'minderheidsgroepen eerder negatief dan neutraal of positief afbeeldt. Minderheden worden hoofdzakelijk gezien in termen van problemen, overlast en misdaad'. Daarbij komt 'het thema van de immigratie en de negatief geïnterpreteerde gevolgen daarvan voor huisvesting, werkgelegenheid en onderwijs'. Bovendien vindt de berichtgeving plaats vanuit het perspectief van de witte meerderheid, zwarte minderheidsmeningen komen zelden aan bod. Het 'gewone leven' blijft buiten beeld, de berichtgeving gaat over opvallende en sensationele gebeurtenissen (p. 119/120).

Ik heb het boek met groeiende verbazing gelezen. Het toeval wil dat ik eveneens de berichtgeving van een aantal landelijke en regionale dagbladen over immigranten heb bekeken. Veel van de conclusies van Van Dijk kwamen mij onaannemelijk of niet herkenbaar voor. Een beschrijving van het beeld dat kranteartikelen geven is altijd subjectief gekleurd. Ik kan me echter niet aan de indruk onttrekken dat voor Van Dijk de conclusies van tevoren al vaststonden en er slechts passende voorbeelden bij moesten worden gezocht. Een belangrijke leidraad voor Van Dijk lijkt te zijn of berichtgeving positief of negatief is voor het beeld dat van etnische minderheden wordt gegeven. Een dergelijk onderscheid is op zich al problematisch, maar het wordt helemaal een probleem wanneer niet expliciet wordt aangegeven welke criteria hierbij zijn gehanteerd. In het boek wordt de presentatie van resultaten van het onderzoek en de normatieve beoordeling daarvan niet systematisch gescheiden. Het lijkt alsof vergelijkbare zaken de ene keer volstrekt anders worden geïnterpreteerd dan de andere keer, zonder dat duidelijk wordt waarom.

Bij analyse van de globale inhoud van de berichten in de Volkskrant wordt het weergeven van kritiek van minderheidsgroepen op de overheid als negatief beoordeeld: 'Natuurlijk is het van belang dat een krant de kritische meningen en handelingen van deze groepen rapporteert, maar het wordt opvallend wanneer van de weinige berichten die expliciet over de activiteiten van minderheden gaan (...), dit gebeurt naar aanleiding van overheidsactiviteiten en bovendien in negatieve (afkeurende) zin (...). Een globale lezing van deze thema's kan inderdaad leiden tot de conclusie dat minderheidsgroepen eigenlijk maar ontevreden zijn, niet blij zijn met de regelingen die voor hen worden getroffen of zich op een andere manier 'lastig' gedragen (p. 44/45). Als het over Het Parool gaat wordt juist positief gewaardeerd dat 'het plaats inruimt voor kritiek op de overheid' (p. 54). Onduidelijk blijft waarom weergeven van kritiek van minderheidsgroepen op de overheid in het ene geval anders wordt geïnterpreteerd dan in het andere geval.

Van Dijk constateert dat minderheden niet vaak aan het woord komen, komen ze wel aan het woord dan is dat veelal in de vorm van een citaat. Van Dijk interpreteert dit als een vorm van afstand scheppen en een uiting van mogelijke reserve ten opzichte van de geciteerde uitspraken (p. 74). Wanneer de Volkskrant echter een ambtenaar letterlijk citeert is dit

opeens geen uiting van reserve. 'Weliswaar gaat (het) hier niet om de beschrijving van de verslaggever van de krant, maar een dergelijke uitspraak wordt wel voor een citaat uitgekozen door de verslaggever' (p. 66).

Voor de gedetailleerde analyse van de kranteartikelen heeft Van Dijk zich beperkt tot een aantal 'karakteristieke voorbeelden'. Dit 'omdat het onmogelijk is bijna 200 berichten in detail op hun lokale semantiek te onderzoeken' (p. 60). Er wordt geen uitsluitel gegeven over de vraag waarop de keuze van de 'karakteristieke voorbeelden' is gebaseerd, en waarom andere berichten niet zo 'karakteristiek' waren.

De lezer blijft zitten met veel vragen en onduidelijkheden over de gehanteerde werkwijze en maatstaven. Het is niet uitgesloten dat de berichtgeving over etnische minderheden in de dagbladen te wensen overlaat, maar het onderzoek van Van Dijk berust volgens mij op een te onduidelijke basis om hierover uitspraken te doen.

Tetty Havinga

A. P. J. Abrahamse, G. J. van Driel en C. van Ravenzwaaij: **Statistiek. Een kennismaking met achtergronden en methoden.** Van Gorcum, Assen 1983.

Ofschoon het boek primair bestemd is voor eerstejaars studenten in de economie, achten de schrijvers het óók buiten deze kring bruikbaar. Maar onze eerste keus zou het niet zijn bij het statistiekonderwijs aan sociologiestudenten. Daarvoor is het wat de gebruikte voorbeelden betreft – die op zichzelf beschouwd zeker waardering verdienen – toch te weinig gericht op de sociale wetenschappen. Bovendien komen de gangbare statistische procedures voor kwalitatieve variabelen in het boek vrijwel niet voor. Weliswaar is er een hoofdstuk dat als titel draagt 'associatie', maar dit is grotendeels gewijd aan de covariabiliteitscoëfficiënt zeta, een grootheid die, voor zover ons bekend, binnen de sociale wetenschappen niet wordt gehanteerd. De gebruikelijke associatiematen zoals contingentiecoëfficiënt, Cramer's V, labda, treft men in het boek niet aan, terwijl ook de rangcorrelatiecoëfficiënten van Spearman en Kendall niet worden genoemd.

De volgorde der hoofdstukken doet hier en daar wat rommelig aan. Na de inleidende hoofdstukken over basisbegrippen, frequentieverdelingen, maten voor locatie en spreiding, komen achtereenvolgens aan bod: associatie, indexcijfers, cohorte-analyse, correlatie en regressie, tijdreeksen, kansrekening en kansverdelingen, toetsing en schatting.

Wellicht zou het voor sociologiestudenten die daarin geïnteresseerd zijn, nut kunnen hebben kennis te nemen van de hoofdstukken over 'collecties met in- en uittreding' (cohorte-analyse) en 'decompositie van tijdreeksen', onderwerpen die in de inleidende statistische handboeken voor de sociale wetenschappen doorgaans nauwelijks of geen aandacht krijgen.

J. Stegeman en P. Biemans

A. A. Klumper: **Sociale verdediging en Nederlands verzet '40-'45 – ideeel concept getoetst aan historische werkelijkheid.** H. Gianotten, Tilburg 1983, 504 p.

Het onderwerp sociale verdediging mag zich de laatste jaren in een toenemende belangstelling verheugen. Het is dan ook geen wonder dat dit proefschrift van luitenant-kolonel A. A. Klumper sterk de aandacht heeft getrokken. En ondanks dat Klumper, anders dan de gangbare opvatting, wel het gebruik van geweld onder bepaalde omstandigheden onder sociale verdediging laat vallen, heeft deze studie bij de meeste voorstanders van sociale

verdediging een positief onthaal gekregen. Dit treft des te meer omdat de conclusies van Klumper voor de gangbare theorieën op dit gebied allesbehalve positief zijn. Vanwaar deze waardering?

Allereerst is Klumpers dissertatie een van de weinige studies die het concept van sociale verdediging empirisch trachten in te vullen. Daarbij is het een van de weinige studies die een sociologisch-theoretische en methodische benadering hebben trachten te integreren met de thematiek van de sociale verdediging en dit is bovendien op zeer vruchtbare wijze gebeurd. Tenslotte heeft Klumper zijn conclusies in zo'n duidelijke vorm gegoten dat ze, ondanks de sterke kritiek, duidelijke aanknopingspunten bieden om de theorie van de sociale verdediging verder te onderzoeken en te ontwikkelen.

Doel van Klumper met zijn studie is enerzijds een beeld te geven van het verzet binnen een bezette samenleving en wel aan de hand van het Nederlandse verzet in de tweede wereldoorlog. Anderzijds wil hij met de resultaten van zijn onderzoek toetsen in hoeverre het concept van sociale verdediging reëel is. Hij begint met een overzicht van de belangrijkste stromingen binnen de sociale verdedigingstheorie. Bezwaar van al deze benaderingen is echter volgens Klumper hun zwakke theoretische fundament, vooral dat er geen rekening gehouden wordt met de sociale, culturele en historische werkelijkheid waarin een conflict zich afspeelt. Daartegenover stelt Klumper dat men sociale verdediging moet bestuderen als *institutionalisering van interacties tussen mensen met hun concrete ervaringen en interpretaties van de werkelijkheid*. Andere kritiekpunten van Klumper betreffen de statische benadering van het conflict door sociale verdedigingstheoretici; het onderscheid dat een militaire benadering van conflicten zuiver territoriaal zou zijn, terwijl sociale verdediging zich juist richt op de handhaving van het maatschappelijk systeem; de bewering dat sociale verdediging zuiver geweldloos is en militaire verdediging gewelddadig; en dat sociale verdediging per definitie defensief is. Ook ziet Klumper onvoldoende historische bewijzen dat sociale verdediging bij uitstek het verdedigingsmodel voor democratische samenlevingen is en betwijfelt hij dat sociale verdediging op een massaal volksverzet berust.

Ten aanzien van het functioneren van een sociaal verdedigingssysteem verwijt Klumper de theoretici op dit gebied een abstract en mechanistisch beeld van de mens die voornamelijk rationeel handelt. Bij nadere studie zal dit waarschijnlijk niet te handhaven blijken te zijn. Hierom zal men het verzet tegen een overheerser moeten benaderen vanuit het alledaagse bestaan van de mensen in hun interacties met anderen om zo na te gaan hoe ze feitelijk gemobiliseerd worden en hoe het verzet zich institutionaliseert. Ook een zwak punt van de sociale verdedigingstheorie is de te grote nadruk op de eigen acties en de te geringe aandacht voor de reactie van de vijand op deze acties, voor de aard van het conflict, voor de dynamiek van het conflict en voor het organisatorische aspect van sociale verdediging.

Vanuit zijn kritiek ontwikkelt Klumper de thema's om zijn object te bestuderen. Deze zijn de institutionalisering van het verzet en de socialisatie van de verzetspersoonlijkheid. Hierbij richt hij zich vooral op het georganiseerde verzet. Gezien de gekozen thematiek is het niet verwonderlijk dat Klumper hierbij voor een fenomenologische en symbolisch-interactionistische benadering kiest. Zijn methodiek is de orale documentatie: 32 verzetsmensen worden aan een uitgebreid diepte-interview onderworpen.

De weergave en analyse van de belangrijkste fragmenten uit deze interviews vormen de hoofdmoot van de studie. Voordeel van deze wijze van presenteren is dat de lezer zelf de gelegenheid krijgt de conclusies van Klumper te beoordelen, al blijft men natuurlijk wel van de selectie van Klumper afhankelijk. Deze presentatiewijze doet echter afbreuk aan de leesbaarheid. Wel weet Klumper zelf zijn materiaal uitstekend te hanteren en te ordenen.

Vanuit het oogpunt van institutionalisering onderscheidt Klumper drie fasen in het Nederlandse verzet. De eerste is het ontstaan van een nieuwe onbekende situatie met de

Duitse inval (1940-42). Dit betekende een herinterpretatie van de leefsituatie in termen van zingeving en handelingsmogelijkheden. Niet het verzet stond centraal maar de situatie en het zoeken van een houding hierin. De mensen met wie men in het verzet samenwerkte, waren mensen uit de directe omgeving met gelijke opvattingen.

Eind 1941-begin 1942 nam de noodzaak tot hulpverlening, maar ook de Duitse maatregelen om deze te verhinderen, sterk toe. Daarom wordt deze sterk gesystematiseerd. Het verzet begint een institutie te worden. Dit institutionaliseringsproces komt tot rijping in de tweede fase (1942-44). Er ontstaan uitgebreide netwerken en verzorgingsorganisaties met minder persoonlijke relaties en specialistische activiteiten.

Vanaf 1944 staat het verzet in het kader van de verwachte bevrijding. Als nieuwe verzetsactiviteit ontstaat het steunverlenen aan de bevrijdende strijdkrachten. Dit en de toenemende hardheid van het Duitse optreden leiden tot een militarisering van het verzet. Ook komt er aandacht voor het bestuur in Nederland na de bevrijding. De discussie hoe dit bestuur er uit moet zien leidt tot politisering van het verzet. Doordat het verzet nu een sterk georganiseerd karakter krijgt raakt de mens als individu op de achtergrond en wordt de verzetspersoon een vervangbaar element in het geheel.

In een apart hoofdstuk behandelt Klumper hoe de verzetsmens zich in deze vijf jaar ontwikkelt. Er vindt als het ware een nieuw socialisatieproces plaats. Was de verzetspersoon aanvankelijk iemand die alleen zijn ongenoegen wilde uiten of de Duitsers dwarszitten, maar niet wist hoe, uiteindelijk is deze een professional die in staat is kritisch van zijn 'vak' afstand te nemen en zijn gedrag aan te passen aan de eisen van de situatie. Essentieel daarbij was dat men dit vak zelf moest ontwikkelen omdat een model hiervoor ontbrak. Klumper analyseert deze ontwikkeling aan de hand van de begrippen enstructuratie, enculturatie en personalisatie op overtuigende wijze.

Op het eind van zijn studie vraagt Klumper zich af wat zijn analyse nu voor de sociale verdedigingstheorie oplevert. Anders dan vele andere critici en protagonisten van deze theorie blijft Klumper hierbij niet in ongenueanceerde verwerpingen of vage verdedigingen steken, maar weet hij zijn conclusies op heldere wijze te formuleren. Hierdoor hebben ze directe betekenis voor de uitbouw van de sociale verdedigingstheorie. Alvorens de kern van de conclusies weer te geven is echter een opmerking vooraf nodig. Klumper vat in zijn hele studie het Nederlandse verzet op als een praktijkvoorbeeld van sociale verdediging. Dit verzet is echter nooit zo bedoeld en door de sociale verdedigingstheoretici wordt dergelijk verzet, dat wel degelijk van geweld gebruik heeft gemaakt, ook niet zo opgevat. Dit wil echter niet zeggen dat uit dit verzet geen conclusies voor de sociale verdedigingstheorie te trekken zijn en het is terecht dat Klumper dit doet. Deze conclusies zullen ieder die deze theorie wil uitbouwen aan het denken moeten zetten. Maar Klumper heeft er onvoldoende oog voor gehad dat het Nederlandse verzet slechts één geval is geweest, dat de huidige maatschappij anders is dan die in 1940 en dat het verleden zich niet herhaalt en dus ook een nieuwe bezettingssituatie anders zal zijn.

Klumper behandelt zijn conclusies onder een zestal punten. Hierbij stelt hij het proces van persoonsontwikkeling en professionalisering van de verzetspersoon niet meer aan de orde. Dit is jammer, want ook dit zijn punten die in de huidige sociale verdedigingstheorie te oppervlakkig behandeld worden. Ook is het jammer dat de institutionalisering van het verzet, één van Klumpers kernbegrippen, onvoldoende aan bod komt bij zijn conclusies. Het zou van belang zijn geweest wat nader in te gaan op de fasering van dit proces.

De genoemde zes punten sluiten deels aan bij Klumpers eerder genoemde kritiek op de sociale verdedigingstheorie. Kort samengevat: 1. Het Nederlandse verzet was tot weinig initiatief in staat maar reageerde vooral op het gedrag van de bezetter. 2. De opvatting dat men zich moest verzetten ontstond pas geleidelijk. Bovendien verzette men zich niet tegen

het systeem in abstracto maar tegen specifieke maatregelen van de bezetter. 3. Het verzet kreeg geen massale steun van de bevolking maar was relatief geïsoleerd. Het werd pas geaccepteerd toen duidelijk werd dat het de mensen hulp kon verlenen tegen de Duitse maatregelen. 4. Belangrijk in de ontwikkeling van het verzet was de interne dynamiek van het conflict. Onder invloed van factoren als verzetskracht van de bevolking en wilsintensiteit van de vijand leidde deze dynamiek tot escalatie van het conflict en het geweldgebruik. 5. In de loop der jaren trad een toenemende politisering van het verzet op. 6. De kracht van het verzet lag vooral in de improvisatie en verrassing van de vijand, juist daar waar men bepaalde organisatievormen wist te doorbreken.

Deze conclusies hebben vooral betekenis omdat ze ingaan tegen opvattingen binnen de sociale verdedigingstheorie. Maar dat vindt Klumper niet zo belangwekkend als wel de reden van deze strijdigheid. Die is namelijk volgens hem dat in deze theorie te weinig gebruik wordt gemaakt van wetenschappelijke, i.c. sociologische, kennisystemen. Hierdoor komen de sociale verdedigingstheorieën steeds verder af te staan van de sociale werkelijkheid en hebben ze geringe realiteitswaarde. Een sociaal verdedigingssysteem moet dan ook ontwikkeld worden uitgaande van de concrete situatie waarin het moet gaan functioneren en voortdurend door onderzoek getoetst worden. Voor het opstellen van algemene, generaliserende strategieën en theorieën voor sociale verdediging ontbreekt nog de kennis.

Hiermee rekening houdend geeft Klumper nog enige aanzetten voor een, wat hij noemt, subdefensief systeem voor Nederland. Hiermee bedoelt hij een systeem dat zowel de vijand zoveel mogelijk belemmert als de eigen bevolking zoveel mogelijk tegen de vijand beschermt. Dit laatste aspect is hierbij het belangrijkste. Zo'n systeem moet een aanvulling vormen op het traditionele defensiesysteem en in werking treden na de militaire nederlaag. Het kan niet geweldloos maar wel geweldarm blijven.

Klumper heeft met zijn dissertatie een gedegen studie afgeleverd. Bovendien heeft hij zijn materiaal systematisch gepresenteerd. Ongetwijfeld zal het een stimulans betekenen voor de verdere ontwikkeling van het concept van sociale verdediging.

Henk bij de Weg

P. J. de Koning, L. J. M. d'Anjou, H. F. T. Pennarts: **Het verschijnsel sociale rechtshulp**. Kluwer, Deventer 1983, 110 p.

Binnen de wereld van de rechtshulpverlening heeft sinds 1970 geen notie zoveel commotie teweeggebracht als de 'sociale rechtshulp': een terminologie door alternatieve hulpverleners (rechtswinkels, Bureaus voor Rechtshulp, advocatencollectieven) met nadruk gebezigd voor hun activiteiten en door traditionele dienstverleners (advocaten, notarissen, deurwaarders) even nadrukkelijk verfoeid, omdat die zich door deze polemisch behendig gekozen aanduiding alras als asociaal te boek zagen staan. Over die sociale rechtshulpen zijn traditionele tegenhanger, de zogenaamde commerciële rechtshulp, gaat het onderhavige boekje; een essay op basis van een literatuuronderzoek. Althans, de titel is wat misleidend want lijkt beschrijving van het empirische verschijnsel te suggereren terwijl het de auteurs via de constructie van ideaaltypen te doen is om een nieuwe en betere omschrijving van het theoretische begrip sociale rechtshulp (p. vii, 2, 3).

Na een inleiding volgt in hoofdstuk 2 een korte schets van de opkomst van de sociale rechtshulp. In de hoofdstukken 3 en 4 passeren diverse definities de revue: eerst van rechtshulp in ruime zin en vervolgens van sociale rechtshulp. Aan dit literatuuronderzoek ontleen de schrijvers vier dimensies waarmee de beide typen rechtshulp in de hoofdstuk-

ken 5 en 6 met elkaar worden vergeleken. In hoofdstuk 5 gebeurt dat met de kenmerken van de rechtshulpverlenende organisatie, die het belangrijkste worden geacht (p. 35, 66), en in hoofdstuk 6 met de kenmerken van individuele hulpverleners, cliënten, rechtsproblemen en de dienstverlening. Tenslotte worden in hoofdstuk 7 de beloofde ideaaltypen van sociale en commerciële rechtshulp gepresenteerd.

Voor het drietal draait alles om het organisatiemodel en de daarmee samenhangende aard van de onafhankelijkheid (p. 39-58, 66, 87). In de kapitalistisch georiënteerde commerciële sector domineert het model van de professie als bedrijf strevend naar winstmaximalisatie. Men is niet afhankelijk van de overheid maar van de vrije markt en de koopkrachtige vraag daarop van beter gesitueerden en institutionele cliënten (bedrijven, instellingen). In de socialistisch geïnspireerde sociale sector domineert het model van de sociale beweging strevend naar maatschappijverandering (p. 86). Hier stelt men zich onafhankelijk van de markt op en juist afhankelijk van het overheidsbeleid en de overheidsfinanciering van de (pro deo-)rechtshulp. De cliënten hier verkeren individueel en collectief in posities van 'meervoudige maatschappelijke afhankelijkheid' (p. 67), zijn kortom de zwakkeren in de samenleving.

Helaas kan ik weinig positiva ontwaren in de conceptuele exercities van de auteurs. Zo heeft het essay ontegenzeggelijk inventariserende waarde. Verder vormt de organisatiesociologisch bedoelde (p. 3) voorstelling van de sociale rechtshulp als sociale beweging een goede aansporing om eens meer naar die sector te kijken met kennis van de dynamiek van sociale bewegingen. Hierbij echter ook een kanttekening. Opvallend is dat in dit verband niet wordt gerefereerd aan inzichten omtrent antibewegingen en processen van de- en reprofessionalisering voortgebracht door de beroepsociologie. Deze ontwikkelingen doen zich sinds de jaren zestig namelijk niet alleen voor binnen de rechtshulp maar ook binnen andere takken van dienstverlening.

Mijn problemen met het boek zijn legio, maar de manier van begripsvorming en het nut van de geconstrueerde ideaaltypen springen er uit. Laat ik evenwel beginnen met de reden voor de onderneming. Volgens de auteurs zijn de bestaande definities van sociale rechtshulp niet goed: zij zijn te vaag, intern onsamenhangend, ideologisch gekleurd, onvolledig en beperkt tot één of enkele willekeurig gekozen kenmerken, theoretisch ongefundeerd, en bevatten vaak de intenties van de betrokkenen (p. 3, 30-1). Duidelijk is dat hier theoretische, methodologische en empirische kritieken worden geventileerd; de rest, zoals de beoordelingsmaatstaven, is minder duidelijk. Het zicht op de werkelijkheid speelt kennelijk een belangrijke rol. Die rol is zelfs zó sterk dat de schrijvers merkwaardigerwijs ook zonder goede definities van de beide rechtshulpsectoren – zij vonden ze niet en geven geen betere – de diverse hulpverleners van het begin af aan feilloos weten in te delen bij de ene dan wel de andere sector; zij gaan kennelijk uit van een nogal strak omlijnd 'Vorverständnis' van de twee typen rechtshulp. Toch bevatten die afgekeurde definities bruikbaar ideaaltypisch constructiemateriaal, waarvan de selectie veelal loopt via het – elders (p. 5) in lijn met Weber afgewezen – mechanisme van de grootste gemene deler. Zo vermelden alle definities de hulp aan sociaal zwakkeren en daarom wordt dit dan ook als cliëntenkenmerk van de sociale rechtshulp opgenomen (p. 31, 33). Door een soort stofzuigermethode wordt trouwens erg veel opgenomen: met de gekraakte definities als grondstof wordt uit de zak van de stofzuiger een nagenoeg alles omvattend ideaaltypisch kluwen te voorschijn getoverd.

Wat de auteurs doen lijkt niet helemaal fair. Zij bekritisieren andermans definities, zeggen betere begripsvorming na te streven en komen vervolgens helemaal niet met definities maar met ideaaltypen. Ofschoon die ideaaltypen nagenoeg dezelfde manco's lijken te vertonen als de gewraakte definities, zijn zij immuun voor de bezwaren die de (analytische en reële) definities wel troffen, omdat ideaaltypen in tegenstelling tot die definities nu eenmaal geen

volledige correspondentie met de realiteit hoeven te vertonen. Een fraaie vertoning. De kritiek bijvoorbeeld dat doeleinden en intenties in verband met de verwarring van wensen met feiten niet moeten worden opgenomen in definities (p. 30) geldt dan ook niet voor de ideaaltypen, die inderdaad bol staan van de intenties en 'subjectieve zingevingen' (p. 36, 83). De auteurs maken het zich dus gemakkelijk, dunkt me.

Het vervelende is dat weinig zaken zo behept zijn met vaagheden als ideaaltypen en de constructie daarvan; het zijn even mistige als gladde constructies die zich moeilijk laten bekritisieren en evalueren. Verkeert de constructeur over het nut ervan ook in het ongewisse dan wil de 'heuristische waarde' nogal eens uitkomst bieden als een soort verborgen schat die de hele operatie minstens moet vrijwaren voor de kwalificatie 'nuteloos' (p. 83). Desondanks betwijfel ik het nut van de besproken onderneming: de vier dimensies waar de typen op stoelen waren immers al bekend, in de literatuur ook te zamen al genoemd, zij het zonder die klemtoon op de organisatiekenmerken, en stonden theorievorming en onderzoek dus al ter beschikking.

Tot slot iets over woordgebruik. Van mensen die betere begripsvorming voorstaan mag men spaarzaamheid en consistentie verwachten bij de invoering, de overname en het gebruik van (alternatieve?) termen. In het essay is evenwel sprake van kenmerken, aspecten, betekenselementen, uitgangspunten, axioma's, criteria en dimensies van of voor definities en ideaaltypen, waarmee vervolgens ook nog numeriek wordt gegoocheld. Het resultaat is een waar terminologisch Kabuki-toneel, een verbaal pandemonium waar men soms moeilijk uit wijs kan worden. Een bewering overigens dat elk van de vier overgenomen dimensies 'een min of meer ingewikkeld samenstel van kenmerken en *processen*' is (p. 34: mijn cursivering) lijkt mij oneigenlijk woordgebruik.

Nee, onmisbaar voor iedereen die zich om welke reden dan ook bezighoudt met rechts-hulp, zoals de snorkende tekst op de achterflap ons diets wil maken, acht ik dit boek bepaald niet.

R. J. Smits

J. Soetenhorst-de Savornin Lohman: **Zuinig met recht. Een studie naar de grenzen en mogelijkheden voor het sturen van het beroep op de rechter.** SCP, cahier nr. 33, Rijswijk 1983, 154 p.

De huidige overheid meent zuinig(er) aan te moeten doen, en ondanks het geringe procentuele beslag dat politie en justitie op de rijksbegroting leggen ontkomt ook het recht niet aan het snoeimes der bezuinigingen. Een bezinning op de gegroeide rechtspraktijk was echter ook zonder die bezuinigingen al noodzakelijk, omdat de politie en vooral justitie steeds zwaarder overbelast raakten. Nu kan men op twee manieren bezuinigen: 'negatief' - rechtzoekenden langer laten wachten en meer laten betalen, en rechtsinstanties met minder personeel en minder geld laten zien rond te komen -, of 'positief' - op grond van doordachte prioriteitsstellingen zuiniger omspringen met wetgeving, strafbaarstellingen en de toekenning van zware beroepsrechten aan allerlei belangen (p. 3, 137, 149). De onderhavige studie nu wil een bijdrage leveren aan dat 'positieve' bezuinigen.

De schrijfstster meent dat het rechtsbedrijf als vorm van overheidszorg binnen een verzorgingsstaat vanuit twee perspectieven beoordeeld moet worden: een bestuurlijk en een zorg-of consumentenperspectief. Bij het ene perspectief gaat het om de effectiviteit, de efficiëntie en de beheersbaarheid van recht als instrument, en bij het andere om de wensen, behoeften en belangen van rechtzoekenden. Na een inleiding volgt in de hoofdstukken 2 en 3 op basis van bekende gegevens een inventariserende beschrijving van wat de instellingen van het

rechtsbedrijf, behorend tot justitie (zoals politie en rechters) of daar niet toe behorend (zoals de advocatuur en de rechtswinkels) jaarlijks doen, met hoeveel mensen en tegen welke kosten. Op de tweeledige vraagstelling, waarbij zoals de ondertitel al aangeeft (terugdringing van) het beroep op de rechter centraal staat, geven de volgende twee hoofdstukken antwoord. In het theoretische hoofdstuk 4 gaat het om de vraag welke al dan niet bestuurbare factoren van invloed zijn op het gebruik van rechtspraakvoorzieningen. Dat zijn er zeven waarvan er zes worden geanalyseerd: drie betreffende de vraag naar rechtspraak (bereidheid en vermogen tot het nemen van juridische stappen; aard en omvang van de situatie waarop het recht betrekking heeft; aard en omvang van het regelbestand), en drie betreffende het aanbod van rechtsbedelingsvoorzieningen (beschikbaarheid en aard van tussenliggende instanties niet behorend tot justitie; idem van tussenliggende instellingen wel behorend tot justitie; idem van de rechtspraakvoorzieningen zelf). Hoofdstuk 5 geeft een verslag van een onderzoek naar het door Justitie gevoerde beleid in de afgelopen vijftien jaar, waarbij van een selectie wetsontwerpen is nagegaan in hoeverre die ontwerpen rekening hielden met werklasterzwaring voor politie en justitie, met het bestuurlijke perspectief en met het zorgperspectief. De quintessens van de bevindingen is dat dat niet of nauwelijks gebeurde. En als dat voor Justitie al niet geldt, dan valt van andere departementen geen beter gedrag te verwachten (p. 128, 135). Hoofdstuk 6 tenslotte bevat enkele naar vraag- en aanbodkant gedifferentieerde conclusies en beleidssuggesties. De schrijfster spreekt de wens uit dat Justitie over de gehele problematiek een stevige discussienota zal opstellen en aan het parlement zal aanbieden (p. 137).

Hoe dit boek te waarderen? Naar mijn mening positief, zij het met gemengde gevoelens. Het biedt een aardige kartering van de instanties binnen het rechtsbedrijf, maar het positieve zit hem vooral in de stimulerende aanzet tot omvattender bestudering van een in Nederland nagenoeg braakliggend terrein. Maar het is geen indrukwekkend breiwerk omdat de maakster nogal wat steekjes en steken laat vallen. Zo zetelt de Centrale Raad van Beroep niet in 's-Gravenhage (p. 9) maar in Utrecht; zo moeten literatuurreferenties het te vaak zonder pagina-aanduidingen stellen; zo zijn er onvolledige en foutieve verwijzingen; zo lijkt de schrijfster verzot op bepalende lidwoorden – 'de' wetgever, 'het' consumentenbelang, etcetera. Bij de literatuur zal men trouwens vergeefs zoeken naar buitenlandse teksten over de aangesneden problematiek: over 'deregulation', 'sunset-legislation', 'delegalization' en 'Alternativen zum Recht'. De selectie van onderzochte wetsontwerpen is geen willekeurige geweest maar heeft eerder iets van een intuïtief samengestelde bloemlezing (p. 82-4). Bij de efficiëntie van wetgeving zwijgt de schrijfster in alle talen over (kosten verbonden aan) onbedoelde negatieve *neven*effecten. De presentatie van de bevindingen van het wetgevingsonderzoek acht ik uitgesproken matig, want onoverzichtelijk en dus moeizaam hanteerbaar. Hantering van kwalitatieve tabellen, zoals elders wel gebeurt (p. 26-7, 51), zou zonder meer beter zijn geweest.

Soms lijkt de schrijfster te vervallen in redeneringen dat het kan vriezen of dooien, en soms lijkt sprake van inconsistenties. Zo heet het dat 'de' rechtzoekende alternatieven voor gerechtelijke procedures wordt onthouden omdat alles is afgestemd op rechtspraak (p. 113, 121, 126). De schrijfster verwijst vervolgens niet naar relevante noties in buitenlandse bronnen, vindt bestaande alternatieven zoals arbitrale geschillencommissies maar niks (p. 28, 67-8, 113), maar komt zelf niet met alternatieven of stelt een interdepartementale bezuinigingstechnische vestzak-broekzakoperatie voor door problemen naar het 'welzijn' van WVC te willen doorschuiven (p. 69). Een andere kwestie. Zij wil participatie van meer organisaties juist in de wetsvoorbereidende fase, opdat het parlement later niet voor de voeten wordt gelopen. Meer openheid dus, maar tegelijk wil zij het aantal deelnemers wel beperkt houden (p. 106-7, 121, 139)! Hier hangt iets anders mee samen. Meer wetgevings-

participatie is in het belang van de betrokkenen maar heeft ook meer rechtspraak tot gevolg, omdat die participatie tot meer compromissen en dus tot vagere en ondoorzichtiger normen leidt, die weer niet in het belang van de betrokkenen zijn (p. 57, 106-7, 114). Het lijkt mij trouwens illusoir te menen dat duidelijker normen tot minder rechtspraak zullen leiden, alsof in deze niet de achterliggende geschillen maar de kwaliteit van de normen de doorslag zouden geven.

Nu een ingrijpender probleem. De schrijfster uit niet het geringste spoor van twijfel over de verenigbaarheid van het bestuurs- en het zorgperspectief, terwijl mij die in hoge mate onverenigbaar voorkomen. Hier wil zij duidelijk kool en geit sparen (p. 75-83, 88-91, 106-7, 136). Hiermee hangt de notie van 'mondigheid' samen: die heeft zelden betrekking op zelf-hulp (p. 66, 138) en nagenoeg altijd op het opkomen voor eigen rechten en het niet 'pikken' van alles en nog wat (p. 60, 66, 142). Dat mensen, eventueel via opiniepeiling gemeten (p. 91), in tegenstelling tot wat hun belangenorganisaties en partijen er steeds weer doordrukken (p. 58, 91, 121) liever minder dan meer rechtsaanspraken en rechtsbescherming zouden wensen, lijkt mij uitermate stug en bestuurlijke 'wishful thinking'.

Met het voorgaande hangt overigens een inmiddels elementair inzicht samen, waarmee de schrijfster ondanks het belang ervan volstrekt geen rekening heeft gehouden. Wetgeving, zeker in een open samenleving en een verzorgingsstaat, fungeert namelijk vaak als politieke symboliek, als substituuat voor daadwerkelijk beleid. Aangezien wetgeving voorts het politieke muntgeld is waarmee partijen en politici achterbannen en kiezers tevreden kunnen stellen, komt er eerder te veel dan te weinig van tot stand. En omdat democratische politiek het sluiten van compromissen inhoudt, komt veelal vage wetgeving tot stand, zonder veel zorg voor effectiviteit, efficiëntie en kostenbeheersing; politici wentelen deze problemen af op de rechter die het maar moet uitzoeken en/of de tijd na hen (hun kabinets- of verkiezingstermijn) die wel uitkomst zal brengen. Zoals gezegd, niets hierover en dus evenmin referenties aan Edelman, Gusfield en Aubert.

Samenvattend: een stimulerende studie, niet in het laatst door de vele manco's waar werk met pionierstrekjes nu eenmaal last van heeft.

R. J. Smits

J. E. Rink en J. Rijkeboer: **Bruikbaar onderzoek in de hulpverlening. De ontwikkeling van praktijktheorie**. Wolters-Noordhoff, Groningen 1983, 231 p.

Dit boek, zo kan men op de flaptekst lezen, '... gaat over vormen van onderzoek die als methode bruikbaar zijn voor de praktijk van de hulpverlening in internaten, op scholen, in ambulante instellingen, in gezinnen, maar die bovenal resultaten opleveren die in die omgeving direct bruikbaar zijn'. Hieruit blijkt al enigszins de optiek van de auteurs: de bruikbaarheid van het onderzoek wordt niet slechts opgevat als een achteraf te constateren kwaliteit van de onderzoeksresultaten met betrekking tot bepaalde beleidsvragen. De bruikbaarheid van het onderzoek wordt al vooraf nagestreefd (men zou soms zeggen: geponeerd) door een bepaalde onderzoeksoptiek. De term 'bruikbaar onderzoek' wordt door de auteurs dus meer gebruikt om een bepaald type onderzoek aan te duiden:

- het vertrekpunt is gelegen in de praktijk van alledag en niet in het referentiekader van een sociaal-wetenschappelijke theorie (p. 22-23).
- de leidraad voor het onderzoek is de afstemming van de onderzoeksvraag op de wensen in de praktijk van alledag. Het onderzoeksplan wordt dus in samenwerking met de belanghebbenden ontwikkeld (p. 24-25).
- de werkwijze is inductief (p. 21): men tracht, samen met de beoefenaren van de

praktijk, te komen tot een gesystematiseerde theorie van alledag (praktijktheorie) over de factoren die in de praktijk van alledag een rol spelen en (hun visie) hoe die factoren samenhangen, en (hun oordeel) over de aanpak die nodig is om daarin veranderingen te brengen (p. 23, 24; p. 223).

Het boek bestaat uit drie delen. In deel 1 (Bruikbaar en kwalitatief onderzoek in de methodologie) geven de auteurs een toelichting op wat onder bruikbaar onderzoek moet worden verstaan (zie boven) en welke betekenis de resultaten van dit soort onderzoek kan hebben voor de praktijk (hoofdstuk 1). Die betekenis dan is vooral daarin gelegen dat dit soort onderzoek een motief-functie heeft voor het handelen in de praktijk (hier met name gericht op de hulpverlening). Vervolgens wordt het kwalitatieve onderzoek als onderzoeksrichting besproken. Onder kwalitatief onderzoek wordt hier verstaan dat onderzoek waarin men tracht te komen tot een gesystematiseerd inzicht in de wereld van betekenissen van de onderzochten (p. 39). Naast een ruwe schets van de plaats van deze onderzoeksrichting in de methodologie (hoofdstuk 2) worden enkele kwalitatieve onderzoeksbenaderingen kort aangeduid (hoofdstuk 3). De schetsen zijn erg globaal en weinig diepgaand en het geboden overzicht wordt dan ook gekenmerkt door een geringe systematiek.

In deel 2 (Bruikbare onderzoeksmogelijkheden in de praktijk van de hulpverlening) komt de praktijk van het bruikbare onderzoek aan de orde. Elk hoofdstuk (4-12) in dit deel is gewijd aan een onderzoek waarin de onderzoekers aangeven op welke wijze zij hun onderzoek naar intentie, vormgeving en uitvoering op bruikbaarheid ten dienste van de praktijk van de hulpverlening hebben gericht. Vooraf aan de presentaties van deze onderzoeken zijn oriëntatiepunten gegeven in de vorm van een schema van vragen waarmee de aandacht voor de bruikbaarheidswaarde in elk onderzoek kan worden geëvalueerd. Dit schema komt wat uit de lucht vallen: de samenhang met het inleidende deel wordt niet aangegeven en het keert ook niet terug in de onderzoeks-presentaties. In de onderzoeks-presentaties komen de doelstelling en de opzet van het onderzoek maar vooral de werkwijze bij verzameling en analyse van het materiaal aan bod; soms, wanneer het onderzoek is afgerond, ook de resultaten. Daardoor krijgt men als lezer een aardig beeld van de diverse manieren waarop gepoogd is aan de uitgangspunten recht te doen.

In deel 3 tenslotte wordt op basis van de voorbeeldonderzoeken lering getrokken hoe men het bruikbaarheidsbeginsel vorm kan geven. Dit deel bestaat uit één hoofdstuk (13: Bruikbaar onderzoek in ontwikkeling: suggesties en vragen) waarvan de paragrafen gevormd worden door enkele vragen van het schema van oriëntatiepunten uit deel 2. Getracht wordt om voor de diverse aspecten van het onderzoek die met die vragen samenhangen te formuleren wat de ideale vorm is die men kan kiezen voor bruikbaar onderzoek.

Het boek wordt gepresenteerd als een discussie- en werkboek voor (aankomende) onderzoekers, om in een tien- à vijftiental cursusbijeenkomsten met deze vorm van onderzoek wat meer bekend te geraken. Het aantal onderzoeks-presentaties is groot genoeg om te kunnen vergelijken en inzicht te krijgen in de diverse wijzen waarop kwalitatief onderzoek vorm wordt gegeven. Of het ook in elk geval om bruikbaar onderzoek gaat is een vraag die veelal open moet blijven: in de meeste gevallen komt de toepassing van de verworven inzichten in de onderzoeks-presentaties niet aan bod. Het inleidende deel lijkt me een wat zwakke basis voor discussies over de bruikbaarheid van deze onderzoeken.

Fred Wester